જહાંગીરના શાસનકાળ દરમિયાનની કુદરતી તસવીરો

Dr. Drashti Jaykrushna

Abstract:

જહાંગીર ચિત્રશાળામાં જોવા મળતા સુંદર કુદરતી ચિત્રો. જહાંગીરના સમયમાં સુંદર ચિત્રોનું નિર્માણ થયું હતું. ભારતવર્ષમાં લઘુચિત્રકલાનો સુવર્ણકાળ જહાંગીરના શાસનકાળનો કેહવાય છે. જહાંગીરને ફૂલ ફળમાં ખુબજ રુચિ હતી. તેથીજ તેના શાસન કાળ દરમિયાન કુદરતી દ્રશ્યો તેમજ ફૂલવેલ અને સુંદર ફૂલ ના ચિત્રો ખુબજ જોવા મળે છે. તેણે કાશ્મીરમાં બગીચાઓનું નિર્માણ કર્યું અને ચિત્રકારો ને જુદી જુદી જગ્યાએ લઈ જઈ ને અદ્ભુત ચિત્રોનું સર્જન કરાવ્યું. મધમાખી અને પતંગિયા સાથે તુલીપ, પીળા નરગીસ અને પતંગિયા, તેમજ હાસિયામાં પણ ફૂલવેલ થી સુંદર સુશોભન કરેલ છે.

Keywords: ચિત્રશાળા, ફળ-ફૂલ, બાગ-એ-અફસાન, ચંપા, કેવડા, જસ્મીન, મુલસારી, મન્સુર, “એ ડેકોરેટિવ મોટિફ ઓફ મુઘલ આર્ટ”, જે વીએન્ડએ મ્યુઝિયમ, શિલ્પકામ, નક્શીકામ, હાંસિયામાં ફૂલોનું સુશોભન, “પીળા નરસિસ”, મુઘલ ચિત્રકાળો

પોતાના સમગ્ર જીવનકાળ દરમિયાન જહાંગીરને ફળ-ફૂલમાં વિશેષ રુચિ રહી હતી અને તેની યાદોમાં આના અસંખ્ય ઉદાહરણો છે. તુઝુકની શરૂઆતમાં જ તે ફળો અને ફૂલથી આચ્છાદિત વૃક્ષો અને છોડની યાદી આપે છે જે તેમણે આગ્રામાં નદીના કાંઠે આવેલા ભવ્ય બાગ-એ-અફસાનમાં ઉગાડ્યા હતા. આમાં કેરી, અનાનસ અને દ્રાક્ષ ઉપરાંત ચંપા, કેવડા, જસ્મીન, મુલસારી (બકુલ) અને ચમેલી જેવા ફૂલોનો સમાવેશ થતો હતો. છોડ માટેનો પ્રેમ તેમને તેમના વડવા એવા બાબર પાસેથી વારસામાં મળ્યો હતો, જેમણે

બાબરનામામાં કેવડા પ્રત્યે તેમનો પ્રેમ વર્ણવ્યો હતો અને જેમાં તેમણે ચંપા, કનેર અને ગુધલ (હિબિસ્કસ)ની નોંધ પણ ટપકાવી હતી.

તુઝુકમાં યાદગાર લખાણ કે જેને સચિત્ર લાલ અને ગુલાબી છાંટમાં દર્શાવાયું છે તેમાં તેઓ 1606માં કાબુલ ભણી જતી વેળાએ બિયાસને ઓળંગે ત્યારબાદ પુષ્પોને સોળેકળાએ ખીલેલા દેખાડ્યા હતા. તેમણે તેમની સેનાના તમામ સૈનિકોને આ પુષ્પના તાજ પહેરવા આદેશ આપ્યો હતો. તેમણે આ કાર્ય પૂર્ણ કર્યું એટલે સમ્રાટે તુઝુકમાં લખ્યું હતું કે, “એક અદભુત હરતી-ફરતી ફૂલોની યાદરનું સર્જન થયું છે.”અહીં બે દિવસના વિરામ બાદ તેઓ હજારો પલાશના વૃક્ષોને ખીલેલા અને તેની ઉપર લાલ ફૂલને બેઠેલા જોઈને પ્રભાવિત થઈ ગયા હતા. આ દૃશ્ય એટલું બધું શક્તિશાળી હતું કે આખા આકાશમાં ઘેરા વાદળ ફેલાયેલા હતા અને વરસાદી છાંટા પડી રહ્યા હતા તેમ છતાં જહાંગીરે ત્યાં જ તેમના માટે મધપાનની મહેફિલ જમાવવા આદેશ કર્યો હતો.

વર્ષો બાદ મન્સુર પણ જ્યારે 1620ની સાલની વસંત ઋતુમાં કાશ્મીર ખીણપ્રદેશમાં પોતાના યાદગાર પ્રવાસે જહાંગીરની સાથે ગયા હતા ત્યારે ખીણપ્રદેશમાં મનમોહક પુષ્પોના ખજાનાથી સમ્રાટ એટલા તે રાજી થયા હતા કે તેમણે ત્યાં ખીલેલા પુષ્પોના અસંખ્ય ચિત્રો કંડાર્યા હતા. જહાંગીરે નોંધ્યું હતું કે તેમને આ પ્રવાસ દરમિયાન મન્સુરે સો કરતા વધુ ચિત્રો દેખાડ્યા હતા, અને તે પણ અમુક દિવસોમાં જ. કમનસીબે આ ચિત્રોનો અમૂલ્ય ખજાનો અત્યારે જોવા મળતો નથી. ઉસ્તાદના હસ્તાક્ષર ધરાવતા ફૂલોનો ફક્ત પાંચ જ ચિત્રો મળી શક્યા છે. આમાં સામેલ છે: ત્રણ રેખાચિત્રો જેમાં પુષ્પ આચ્છાદિત છોડ અને વિશાળ કદના પુષ્પો, જેની પર મન્સુર અને તેમના લાંબા સમયના સાથીદાર હુસૈન નક્કાશના નામ છે, જે તુર્કિશ લખાણમાં ઉલ્લેખ કરાયા છે. આ ઉપરાંત તહેરાન સ્થિત ગોલેસ્તાન પેલેસ લાયબ્રેરીમાં ગુલશન આલ્બમના ફોલિયોમાં અન્ય પત્રોની તસવીરો ધરાવતા નાના કાગળના ટૂકડાની અંદર પણ ફૂલોનો ગુચ્છની રંગબેરંગી તસવીરો સામેલ છે. આ ઉપરાંત લાલ તુલીપના છોડના અભ્યાસમાં તેના છોડ અને પરાગ વિશેનો ઉલ્લેખ અલીગઢ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટીમાં સાચવીને રાખવામાં

આવ્યો છે, અને આઈરિસ તથા નાર્સિસસના અભ્યાસ સાથેના બે ફોલિયોને પણ “ઈન્ડો-પર્શિયન આલ્બમ”ની અંદર રાખવામાં આવ્યા છે જેનો ગોલેસ્તાન પેલેસ લાયબ્રેરીમાં ઉલ્લેખ કરાયો છે. અન્ય લખાણો અને લેખોનો ઉલ્લેખ મન્સુરના અસલ ચિત્રોમાં કરાયો છે. ફૂલોના વ્યક્તિગત અભ્યાસની અંદર સુશોભનાત્મક કિનારો દર્શાવાઈ છે જેની અંદર કલાકારો પોતાના નામનો ઉલ્લેખ કરતા હતા અને સાથે-સાથે ફોલિયોના હાંસિયાની અંદર રંગબેરંગી પુષ્પોના છોડની પ્રતિકૃતિ પણ ચિતરવામાં આવતી હતી. તેની અંદર નવી પેઢીની મન્સુરની પુષ્પ ચિત્રની શૈલી અને ચિત્રોના કુદરતી ઇતિહાસનું નિરૂપણ કરાયું હતું અને આ બંને પરિબળો અગાઉ તેમના ચિત્રોમાં સાગમટે કદી દેખાયા નહોતા.

ચિત્ર-1 પુષ્પોની દસ વિવિધતાઓ, મન્સુર જહાંગીરશાહી દ્વારા, ઈ.સ. 1605-10. ગુલશન આલ્બમ, ગોલેસ્તાન પેલેસ લાયબ્રેરી, તહેરાન, નં. 1663, ઉપરથી ડાબેના ફો. 103ની વિગતો. તસવીર સૌજન્ય આગાખાન મ્યુઝિયમ, ટોરોન્ટો. (Ashok Kumar Das (ed.), Wonder of Nature, “Marg” vol. 64 No.2, December 2012, p-142)

અત્યંત નોંધપાત્ર એવા સેમિનારપત્ર, “એ ડેકોરેટિવ મોટિક્સ ઓફ મુઘલ આર્ટ”માં, રોબર્ટ સ્કેલ્ટને એ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો હતો કે પુષ્પના છોડની અત્યંત લોકપ્રિયતાનો સુશોભનના હેતુસર ઉલ્લેખ કરાયો હતો કે કેમ. “અત્યંત કુદરતી દેખાવ, તેમછતાં સરળ પ્રસ્તુતિ અને થોડાક અંતરે તેને ગોઠવી”ને જહાંગીરની કાશ્મીરની યાદગાર મુલાકાત સાથે તેનો સીધો નાતો દર્શાવાયો હતો અને સંકડો અન્ય તસવીરો કે જે મન્સુરે કુલોની દોરી હતી તેમાં પણ આ બાબત હતી. સ્કેલ્ટને એ બાબતનું પણ આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું હતું કે મુઘલ દરબારમાં યુરોપિયન ઔષધિના પુષ્પોનું પણ નિરુપણ કરતી તસવીરો જોવા મળી હતી. આ બાબત દર્શાવતી હતી કે મન્સુરની પુષ્પની ચિત્ર શૈલી એ મુઘલ સુશોભન શૈલીમાં યુરોપિયન છટાનો પણ પૂરાવો આપતી હતી. સ્કેલ્ટન દ્વારા માર્ટાગોન લિલિનું ચિત્ર પણ દર્શાવાય છે જે વીએન્ડએ મ્યુઝિયમમાં “સ્મોલ ક્લાઈવ આલ્બમ”માં સામેલ છે અને તેનો આધાર પિયર વેલેટ દ્વારા લી જાર્ડિન દ ત્રેસ ગ્રેસ્ટિયન હેનરી 4માં 1608ની સાલમાં પ્રકાશિત કરાયેલી તસવીરની સાથે જ મેળ ખાતો હતો. સ્કેલ્ટનનું જે માનવું હતું તેનો પુનરોચ્ચાર વિવિધ અરેબિક કથો છે જેમની પાસે બ્રિટિશ લાયબ્રેરીના દારા શિકોહ આલ્બમની અંદર ફૂલોના સંખ્યાબંધ અભ્યાસની ચકાસણીનો હતો જેણે આપણા જ્ઞાનમાં અભિવૃદ્ધિ કરી છે. આ એક નાનકડું ક્લાઈવ આલ્બમ છે જે વીએન્ડએ મ્યુઝિયમ અને મિન્ટો આલ્બમમાં (આ બંનેને વીએન્ડએ મ્યુઝિયમ અને ચેસ્ટર બિટી લાયબ્રેરીમાં વિભાજિત કરાયા છે) અને તેના યુરોપિયન સ્ત્રોતોમાં પણ સામેલ કરાયા છે.

સ્કેલ્ટન દ્વારા ઊભો કરાયેલો પ્રશ્ન ગજબની સંલગ્નતા ધરાવે છે. શાહજહાંના સમગ્ર શાસનકાળ દરમિયાન અને ત્યારપછી પણ વસ્ત્રો ઉપરાંત ગાલીયા, સુશોભનના ચિનાઈ માટી તથા ધાતુના વાસણો, કિમતી ધાતુના દાગીના, શિલ્પકામ, નક્શીકામ તેમજ સ્થાપત્યની અંદર રંગબેરંગી ફૂલોના છોડની ઉપસ્થિતિને કારણે ઘણા વિદ્વાનોને આ વાતનું આશ્ચર્ય થતું રહ્યું છે કે, શા માટે અને કેવી રીતે તેણે આટલીબધી લોકપ્રિયતા હાંસલ કરી હતી. જો કે, ત્રણ મુઘલ આલ્બમના (જે તેના છેલ્લા માલિકોના નામ થકી વાન્ટેજ આલ્બમ્સ, મિન્ટો આલ્બમ અને કેવોર્કિયાન આલ્બમ તરીકે જાણીતા થયા છે, જેમાંના છેલ્લા બે તો અનુક્રમે વીએન્ડએ મ્યુઝિયમ અને ચેસ્ટર બેટી લાયબ્રેરી તથા

મેટ્રોપોલિટન મ્યુઝિયમ ઓફ આર્ટ અને ફીચર ગેલેરી ઓફ આર્ટ વિભાજિત છે), સંખ્યાબંધ ફોલિયોના હાંસિયામાં પુષ્પોના વિસ્તૃત સુશોભનના અભ્યાસના આધારે એવું અવશ્ય કહી શકાય કે મુઘલ કલાકારો અને વિવરણકારો દ્વારા જહાંગીરની કાશ્મીર મુલાકાત કે જે 1620માં થઈ હતી તે પહેલાંથી જ સુશોભનના ભાગરૂપે પુષ્પ ધરાવતા છોડનો ઉપયોગ કરતા હતા.¹

ચિત્ર-2 મધમાખી અને પતંગિયા સાથેલાલ તુલીપ

તસવિરમાં નિદર્શિત કરાયું છે : *Banda-i Dargah Nadir ul-'Asri* મન્સુર નક્કાશ જહાંગીરશાહી, સંભવતઃ કાશ્મીરમાં પ્રકાશિત, 1620. તેને અલીગઢ સ્થિત અલીગઢ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટીની મૌલાના આઝાદ લાયબ્રેરીના હબીબગંજ કલેક્શનમાં આલ્બમ ફોલિયોમાં સામેલ કરાયેલ છે.

જહાંગીરે 1607ની પાનખરમાં કાશ્મીર ખીણની મુલાકાત વેળાએ તુઝુકમાં લખ્યું હતું કે: “કાશ્મીરમાં પાનખર અને વસંત જોવાલાયક છે. મેં પાનખર આવી આહલાદક જોઈ નથી અને તે મેં સાબળી હતી તેના કરતા પણ સુંદર છે. મેં આ પ્રાંતની વસંત તો જોઈ નથી પણ જોવાની ખેવના જરૂર છે.” તેમને આ ખેવના પૂરી કરતા તેર વર્ષ લાગ્યા હતા જ્યારે તેઓ વસંતમાં ગયા હતા. તેઓ મુશ્કેલ સફર ખેડીને ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે તેઓ ઝૂમી ઉઠ્યા હતા. તેમણે લખ્યું હતું કે: “કાશ્મીર તો વસંતના ખજાનાનો બગીચો છે અથવા સમ્રાટોના પ્રાસાદનો લોખંડી કિલ્લો- પુષ્પોની મનમોહક યાદર, જે પથરાયેલી છે હૃદય પેલાવનારા વારસાની પ્રતીક છે. તેના મનમોહક દૃશ્યો અવર્ણનીય છે. અહીં વહેતા ઝરણા અને અગણિત કુવારા છે. લાલ ગુલાબ, વાયોલેટ અને નાર્સિસસ તેમની જાતે જ ખીલેલા હતા, જે ખેતરોમાં હતા અને તમામ પુષ્પો અને મીઠી જડીબુટ્ટીઓમાં હતા, જે અગણિત હતા. જીવને અંદર સુધી તરબોળ કરી દેનારા આ પુષ્પો ખીલેલા, દિવાલો, દરબારો, કિલ્લા, છતો અને તુલીપની ડાળીઓ હતી. આવમાં આટલી તરબોળ ભૂમિ માટે કયા શબ્દોનો ઉપયોગ કરવો?”

પોતાની કાવ્યાત્મક શૈલીમાં તેમણે અમુક છોડને આ રીતે દર્શાવ્યા હતા: “આ ગુલશનમાં એક વિચિત્ર ફુલ છે જેના માથે પાંચ-છ વિચિત્ર કેસરી રંગના ફુલ ખીલ્યા છે અને તેની બહાર ઘણા પાન બહાર ડોકિયું કરી રહ્યા છે જે અનાનસ જેવું દેખાતું હતું.” ત્યારબાદ તેમણે તેમના મનપસંદ કલાકારને સૂચવ્યું હતું કે, કાશ્મીરમાં તેમણે જોયેલા ફૂલો તમામ સ્તરે ચઢિયાતા હતા. જ્યારે નાદિર ઉલ અસર ઉસ્તાદ મન્સૂર નક્કાશે દોરેલા ચિત્રોની સંખ્યા સો કરતા વધુ હતી.

જ્યારે લાલ તુલીપની તસવીર તો ઉસ્તાદ મન્સુરે બનાવેલી “સો કરતા વધુ ફૂલો”ના અભ્યાસમાં જોવા મળી હતી. આ ફુલ આ ઉપખંડના મેદાનપ્રદેશમાં ઉગતી નહોતી છતાં વસંતમાં તે કાશ્મીરમાં જોવા મળતું. મન્સુરની તસવીરના કિનારે હાંસિયામાં ફૂલોનું સુશોભન કરાયું હતું અને તે બે ટન સોનાના ચિત્રની કિનાર પર દોરેલી તસવીરને જ મળતી આવતી હતી. આ કલાકારની ઓળખના વર્ણનને પણ તસવીર રૂપે પ્રસ્તુત કરાયું હતું. મન્સુરનું નામ ધરાવતી અન્ય બે ફૂલોની તસવીર પણ ભારતીય-ફારસી આલ્બમની અંદર દર્શાવાઈ હતી અને ગોલેસ્તાન પેલેસ લાયબ્રેરીમાં તેનું વર્ણન નીચે કરવામાં આવ્યા મુજબ છે.

આ ચિત્રનો ઇતિહાસ સોમ પ્રકાશ વર્માએ ફક્ત 20મી સદીમાં જ જાણ્યો હતો જ્યારે તેમણે હૈદ્રાબાદમાં નિઝામના દરબારી હબીબુર રહેમાન ખાન પાસેથી પ્રાપ્ત કરી હતી.

ચિત્ર-2મધમાખી અને

પતંગિયા સાથે લાલ તુલીપ,
બંદા-એ દરગાહ નાદિર ઉલ-
અસરી મન્સુર નક્કાશ
જહાંગીરશાહી દ્વારા,
ફોલિયો: 38.2 x 25 સેમી;
તસવીર: 21.6 x 9.7 સેમી,
હબીબગંજ કલેક્શન, મૌલાના
આઝાદ લાયબ્રેરી, અલીગઢ
મુસ્લિમ યુનિવર્સિટી, અલીગઢ,
નં. 60-1-બીએ-3(Ashok
Kumar Das (ed.), Wonder of
Nature, "Marg" vol. 64 No.2,
December 2012, p-146)

તે 1960 સુધી રહેમાન ખાનના પરિવારમાં રહ્યું હતું જ્યારે તેને હબીબગંજ કલેક્શનના ભાગરૂપે અલીગઢ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટીને ઓબૅક્ટર રહેમાન ખાન શેરવાની નામના માલિકે દાન કર્યું હતું. તેને પ્રથમ રૂપમમાં એન સી મહેતાએ 1924માં જોયું હતું જે વખતે અદભુત રંગીન પ્લેટ હતી અને તેને મહેતાના પુસ્તક, સ્ટડીઝ ઈન ઈન્ડિયન પેઇન્ટિંગની અંદર સામેલ કરાઈ હતી અને બે વર્ષ બાદ પ્રકાશિત કરાઈ હતી. ત્યારબાદ તે મન્સુરની શ્રેષ્ઠ કૃતિઓમાં સ્થાન પામી હતી.

લેખકે ચાર દાંડી વર્ણવી હતી- એકમાં પૂર્ણ ખીલેલું પુષ્પ, બીજામાં આંશિક ખીલેલું, એકમાં માત્ર કળી- અને લાંબા પાન ચોથામાંથી બહાર નિકળતા હતા. તેમાં પુષ્પદલ, ખીલેલા પુષ્પોની પરાગ, લીલા ઘેરા પાંદડા સચોટ રંગમાં વર્ણવાયા હતા. આ તમામ દૃશ્યો મન્સુર દ્વારા છોડ અને પુષ્પના તમામ અંગોને અપાતી મહત્ત્વતાને વર્ણવતા હતા જે પશુઓના પીંછા, શિંગડા, આંખ તથા અન્ય ભાગોમાં પણ જોવા મળતું હતું જેના તેઓ ચિત્રો બનાવતા હતા. મન્સુર એક બાગાયતી ખેડૂતની આંખે પુષ્પોને જોતા હતા. આ સમયે જ તેમણે યુરોપિયન જડીબુટ્ટી પ્રણાલિની ટેકનિક પણ અપનાવી હતી અને તેઓ વસંતના ખીલેલા પુષ્પોને દર્શાવવાની સાથે તેની ઔષધિય મહત્ત્વતાને પણ વર્ણવતા હતા. ગુલશન આલ્બમમાં પુષ્પોની દાંડીઓ મન્સુરની યુરોપિયન શૈલીને પોતાની છટામાં ઢાળવાની શૈલીનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે. જ્યારે લાલ કુલોની તસવીરમાં લાલ તુલીપ તો જહાંગીરના ચિત્રોની ઓળખ હતી જેમાં પશ્ચિમી જડીબુટ્ટીને પણ આવરી લેવાતી.

વર્માએ મન્સુર દ્વારા દોરાયેલા તુલીપની જાતને તેમના 1993ના હન્ડિયા લેખમાં તુલિપા ક્લુસિઆના તરીકે ઓળખી કાઢી હતી. તે અગાઉ 1948માં વિલ્ફ્રિડ બ્લન્ટે તેને બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ, લંડન ખાતેના વિલિયમ ટી સ્ટેમની મદદથી તુલિપા લનાટા તરીકે ઓળખી હતી. સ્કેલ્ટને તેને 1971માં લોસ એન્જલિસ કાઉન્ટી મ્યુઝિયમમાં પોતાના પત્રમાં તુલિપા મોન્ટાના તરીકે ઓળખ્યું હતું અને ત્યારબાદ પ્રકાશિત પુસ્તકમાં તેમણે આ માહિતી સ્ટર્નને આભારી દર્શાવી હતી. સ્ટર્ન દ્વારા તેની ઓળખ તુલિપા લન્ટાના તરીકે કરાઈ હતી અને વર્માની 1993ની નોંધમાં આવો જ ઉલ્લેખ હતો. સેન્ટ્રલ નેશનલ હર્બારિયમ, ઈન્ડિયન બોટાનિક ગાર્ડન, કોલકાતા ખાતેના શ્યામલી દાસગુપ્તાએ 1999ની ચર્ચામાં આ જાતિની તુલિપા લેક્ષાનિયાના મર્કલિન તરીકે ઓળખ આપી હતી. આ ઓળખ તુલીપની જ હતી જે વિવાદાસ્પદ હતી પરંતુ હકીકત એ છે કે જેમ્સ જે વ્હાઈટે હન્ડિયા પેજીસમાં નોંધ ટપકાવી હતી કે, તમે વર્માનું ક્લુસિયાના કહો, સ્ટર્નનું લન્ટાના અથવા દાસગુપ્તાનું લેક્ષાનિયાના, પરંતુ આ તસવીર સુંદર છે.

ચિત્ર-3 પક્ષી અને મધમાખી સાથે આઈરિસનો છોડ, નાદિર ઉલ-અસર દ્વારા દોરાચેલ ચિત્ર, ફોલિયો: 20.6 x 13 સેમી; તસવીર: 14.5 x 7.8 સેમી, ઈન્ડો-પર્શિયન (નાદિર ઉલ-દીન શાહ) આલ્બમ, ગોલેસ્તાન પેલેસ લાયબ્રેરી, તહેરાન, નં. 1639, એફ.81.તસવીર સૌજન્ય આગાખાન મ્યુઝિયમ, ટોરોન્ટો. (Ashok Kumar Das (ed.), Wonder of Nature, "Marg" vol. 64 No.2, December 2012, p-147)

અત્યારે ભલે નેધરલેન્ડ સાથે તે સંકલિત હોય કારણ કે તે ત્યાં ઉગે છે, પરંતુ તુલીપ એ પૂર્વનું પુષ્પ છે. તે તુર્કીના અન્કારાથી 40 ડિગ્રી ઉત્તરની અક્ષાંસ રેખાના કોરિડોરમાં છેક બુખારા, સમરકંદ અને તાશકંદની પામિત અલ્તાઈની પહાડીઓ સુધી થાય છે જેનાપાડોશમાં આવેલું

તિઆન શાહ તુલીપ પરિવાર માટે સ્વર્ગસમાન ગણાય છે. તુલીપ તો બાબરને પણ પ્રિય હતું, જેઓ પરંપરાગત તુલીપ ઉછેરતા દેશમાંથી આવ્યા હતા અને કારણે જ તેમણે કાબુલ તથા ઉત્તર-પશ્ચિમી ભારતમાં તેમના બગીચાઓમાં તેની પસંદગી કરી હતી. લાલ તુલીપની મન્સુરે દોરેલી તસવીર તુલીપની ભવ્યતાને દર્શાવવા ઉપરાંત મુઘલ પુષ્પ

સુશોભન કલાના વિકાસમાં પણ તેને મહત્ત્વનું સીમાચિહ્ન કહેવાય છે જે ત્યારપછીનાદાયકાઓમાં મુઘલ સ્થાપત્યનું અભિન્ન અંગ બન્યું હતું.²

અન્ય જાણિતી તસવીર આઈરિસ ની છે. આ અભ્યાસ તુલીપ સાથેની અમુક સામાન્ય રચનાઓ દર્શાવે છે, જે વસંતમાં પુષ્પ ઉપર બેસતા ભમરા અને પુષ્પો લહેરાતા હોય તેવી ભિન્ન ખૂણાની તસવીરો છે. સાથે મળીને આઈરિસ પુષ્પોની દાંડીઓની લહેરકીનું નિરૂપણ છે. તેમાં કુદરતી અભ્યાસને તેની અસલ છટા ગુમાવ્યા વિના દર્શાવાઈ છે. જો કે, ઉપર આકાશ તરફ તણાતી સંધ્યાની રેખાઓ, ટેકરીનો નીચે તરફનો ઢોળાવ, અને ઉપર ઉડતા પુષ્પોનું તાદૃશ નિરૂપણ કરાયું છે. અત્યંત રોમાંચિત પક્ષીઓ આ પુષ્પોની સુંદરતાને ઓર નિખારે છે. આ તસવીરની એકએક રંગેરી રેખા ખૂબ કાળજીપૂર્વક ખેંચાઈ છે અને તે એક ઉસ્દાતની કલાકારીગરીનો નમૂનો રજૂ કરે છે. મધ્યની અંદર તુલીપની થીમ સાથે, ખુલ્લી પૃષ્ઠભૂમિ અને દર્શનાત્મક અને ઊભી રેખા એક સુંદરતાની સંપૂર્ણતાને પ્રતીકરૂપે રજૂ કરે છે જે તુલીપના અભ્યાસમાં દર્શાવાયું છે. તેનો કોમળ વળાંક પણ વસંતને ખીલવે છે અને પુષ્પના ગુચ્છોને તેની અકલતાની સાથે દર્શાવાયા છે.

ઉપરના બંને અભ્યાસમાં, પૃષ્ઠભૂમિ મોટાભાગે ઉપરથી દોરેલા સુંદર પદ્મ થકી હવાઈ કિનારોથી શોભી ઉઠે છે, જેમાં આડી રેખા ચિત્રિત કરનારી છે. આમાં કુલ ધ્યાન કલાકારની તેના મૂળ સ્વરૂપમાં દોરેલી છબિ પર અપાયું છે. આવા ચિત્રોમાં આજુબાજુની ચીજોને પણ ચોક્કસ રિધમની હિલચાલ સાથે દર્શાવાય છે, અને મન્સુરે તેની અંદર પક્ષીઓ, પતંગિયા, તથા વસંતમાં ઉડતા અન્ય કીટકો દર્શાવ્યા છે. આ તમામ બાબતોને અગાઉના કામોમાં પણ જોવામાં આવી હતી, ખાસકરીને એક “વીણા-વાદક”માં (ઈસ 1500-05) અને “પુષ્પ સુંઘતા સુલ્તાન”માં (ઈસ 1605-10), અને તેને મન્સુર જાળવી રાખે છે. કદાચ તેઓ કુદરતી દૃશ્યને આવરી લેવા અને તેની સાથે નાની-મોટી ચીજોનો નાતો પણ જાળવી રાખવા આમ કરે છે. આ શૈલીપૂર્ણ ઉપકરણ મન્સુરે અન્ય ચિત્રકારોની રચનાઓમાંથી પ્રેરણારૂપે મેળ્યવા છે. મોહંમદ નાદિરના “પીળા નરગિસ”ના (ઈસ

1620-25) માં પણ તે જોવા મળ્યું હતું. આ પ્રભાવ પહોળા હાંસિયાના ચિત્રોમાં સદંતર જોવા મળે છે જે કુદરતી પુષ્પોની સુંદરતાને નિખારીને રજૂ કરે છે.

ચિત્ર-4 પીળા નરગિસ અને
પતંગિયા, સમરકંદના મોહમદ નાદિર
દ્વારા. ઈસ 1620-25. 20.5 x 11.0
સેમી, ખાનગી કલેક્શન, મુંબઈ,
તસવીર: લાન્સ ડેન(Som Prakash
Verma (ed.), Flora and Fauna in
Mughal Art. "Marg" Vol. 50 No.3,
March 1999, p-113)

પુષ્પોનો મન્સુરનો અભ્યાસ વિશાળ બગીચામાં થયો હતો જેમાં વસંતના પુષ્પો બખૂબી હતા અને જ્યાં પતંગિયા ઉડતા હતા. આ રીતે જ ચમેલીના અભ્યાસમાં પણ પશુઓ ફરતે પતંગિયાને ઉડતા દર્શાવાયા હતા.

આસપાસના પશુપક્ષીઓ અને કિટકોને આવરી લેવાનું સાધન પણ સમકાલીન યુરોપીય શૈલીમાં વિકસાવાયું હતું અને આ એક યોગાનુયોગ હતો કે સત્તરમી સદીના ભારતીય ચિત્રોમાં પણ તે જોવા મળતો હતો. કદાચ આ જ એ કારણ છે

ચિત્ર-5 કેલિગ્રાફીના પાનાની

ફરતે કુદરતી છોડના હાંસિયાની
તસવીરો. સૈકો 1610-25.

મેટ્રોપોલિટન મ્યુઝિયમ ઓફ

આર્ટ, ન્યૂયોર્ક. નં.55.121.10.3વી.

(Som Prakash Verma (ed.), Flora
and Fauna in Mughal Art.

“Marg” Vol. 50 No.3, March
1999, p-115)

કે રોબર્ટ સ્કેલ્ટને મન્સુરના “તુલીપ”ની તુલના માર્ટાગોનના લિલિ સાથે કરી હતી જે પિયર વેલેટના લી જાર્ડિન દ ત્રેસ ચ્રેસ્ટિયન હેનરી ચોથા 1608નાની સાથે જોવા મળતા હતા અને

તેમાં પણ પુષ્પો ઉપર પતંગિયા દર્શાવાયા હતા. માર્ટાગોન લિલિની સત્તરમી સદીની મુઘલ નકલમાં (સાલ 1635), પતંગિયું નથી. સ્કેલ્ટન દ્વારા યુરોપિયન શૈલીના મન્સુર પર પ્રભાવની તુલનાનું કરાયેલું સૂચન અહીં શંકાસ્પદ લાગે છે કારણ કે આ સાધનનો ઘણા લાંબા સમય પૂર્વે ભારતીય કળામાં ઉપયોગ કરાયો હતો. આનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ વસંત વિલાસ (અમદાવાદ શાળા, તારીખ 1451) અને ચૌરપંચસિકા (મેવાડ સ્કૂલ. સૈકો 1500) છે.

તદુપરાંત મન્સુરે ફક્ત પુષ્પોના ચિત્રોમાં જ નહીં પરંતુ માનવ અને પશુઓની તસવીરોમાં પણ આ શૈલી અપનાવી હતી જેનો અગાઉ સ્કેલ્ટનના દૃષ્ટાંતમાં ઉપયોગ કરાયો હતો. આ ઉપકરણને માત્ર ફૂલોના અભ્યાસ પૂરતો રાખવો એ શંકાસ્પદ ધારણા છે. એવા ઉપસંહાર પર પહોંચી શકાય કે આ મન્સુરની કુદરતી માન્યતા હતી જેના થકી તેમણે તેમના ચિત્રોમાં આ શૈલી અપનાવી હતી. તેમણે જે રીતે માનવ, પશુ, પક્ષી અને પુષ્પોની તસવીરોમાં આ કલ્પનાને દર્શાવી હતી તે તેમના નિયંત્રણ, છટા, પર્યાવરણ પ્રત્યેના પ્રેમ અને જીવિત કુદરતી સાંનિધ્યના તમામ પાસાઓ પરત્વેનો નાતો દર્શાવે છે, જે તેમની રચનાત્મકતા સાથે જોડાયેલી છે. અહીં એ ઉલ્લેખ કરવો ઘટે કે મન્સુર આવું ઉપકરણ રજૂ કરનારા આ દેશના પ્રથમ વ્યક્તિ ભલે ન હોઈ શકે પરંતુ તેમણે મુઘલ કાર્યશાળામાં આ શૈલીને શોધી જરૂર હતી.

અમારી પાસે એ વાતના પૂરતા પૂરાવા છે કે મુખ્ય વિષય અને પર્યાવરણ એ જ ભારતીય પરંપરામાં સતત આગળ ધપતી આવી છે, જે પશ્ચિમ પૂરતી મર્યાદિત નથી. એ ઉલ્લેખ કરવો ઘટે કે, સત્તરમી સદી અને આવા સાધનને આત્મસાત કરવાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં આ બાબત લાગુ પડે છે કારણ કે કુદરતી ઉપસ્થિતિને રજૂ કરવાની વાત આવે ત્યારે અકબરના આગ્રાના નથી સિકંદ્રા ખાતેના મકબરાનું કાર્ય 1612માં પૂર્ણ થયું હતું, અને તેમાં પણ નીચેની તરફ પુષ્પોની શૈલી અને કીટકોની ઉપસ્થિતિ જોવા મળે છે.

“પીળા નરસિસ” નું ચિત્ર, કે જેને સમરકંદના મોહંમદ નાદિરે દોર્યું હતું તેના મૂળિયા મન્સુરની રચનાઓ સુધી દોરી જાય છે. આ સમગ્ર નિરૂપણ “અમલ-ઈ મોહંમદ નાદિર સમરકંદી” તરીકે દર્શાવે છે. કાર્લ ખંડાલાવાલા અને મોતી ચંદ્રનું માનવું છે કે તે કલાકારના સાચા હસ્તાક્ષર છે. અહીં પણ આ છોડને એકદમ કાળી પૃષ્ઠભૂમિ આગળ કંડારવામાં આવી છે અને કોઈ કહેશે કે તે મુઘલ ચિત્રકળાનો નમૂનો રજૂ કરે છે જેમાં પુષ્પોના અભ્યાસને ખૂબીપૂર્વક વર્ણવવામાં આવ્યો છે. પતંગિયા વસંતમાં પુષ્પોની ઉપર ઉડે છે અને તે કુદરતી સાંનિધ્યને પ્રસ્તુત કરે છે. મોહંમદ નાદિર પણ અગ્રભૂમિ પરત્વે સભાન રહ્યા છે (અહીં અમુક છોડની સાથે વસંતની રમત દર્શાવાઈ છે) જે મન્સુર દ્વારા ભારપૂર્વક રજૂ કરાયેલી ઋતુની રચનાને દર્શાવે છે.

ચિત્ર-6કાળિયારની તસવીરની ફરતે ખીલેલી વસંતના કુદરતી દૃશ્ય સાથેનો હાંસિયો. સૈકો 1610-20. મેટ્રોપોલિટન મ્યુઝિયમ ઓફ આર્ટ, ન્યૂયોર્ક.

નં.55.121.10.17આર. (Som Prakash Verma (ed.), Flora and Fauna in Mughal Art. “Marg” Vol. 50 No.3, March 1999, p-116)

તેના પહોળા હાંસિયાની અંદર પણ છોડની વેલો દર્શાવાઈ છે જે મન્સુરના ચિત્રો રજૂ કરે છે. આવા તો સંખ્યાબંધ હાંસિયા છે જેને સોનેરી અથવા તો અન્ય રંગોમાંતો વાદળી ગ્રાઉન્ડ પર સોનેરી પદ્મમાં દર્શાવાયા છે, જે પતંગાયા સહિતના કીટકોને વસંતમાં ઉડાડ કરતા દર્શાવે છે

ચિત્ર-7 કાળા ગીધ અને હિમાલયન ગરુડની તસવીરની પરતે ખીલેલી વસંતમાં ઉડતા કીટકો અને તસવીરના હાંસિયા, નાદિર ઉલ અસર મન્સુર દ્વારા. સૈકો 1615-20. કેવોર્કિયન આલ્બમ, મેટ્રોપોલિટન મ્યુઝિયમ ઓફ આર્ટ, ન્યૂયોર્ક. નં. 55.121.10.12વી. (Som Prakash Verma (ed.), Flora and Fauna in Mughal Art. "Marg" Vol. 50 No.3, March 1999, p-117)

અહીં ગર્વભેર કરતા પક્ષીઓના સાથેના પહોળા હાંસિયાનો ઉલ્લેખ કરવો ઘટે કારણ કે તેમાં લહેરાતા પાન, પુષ્પો અને કળીઓને ડાળી પર બેઠેલા પક્ષીઓની સાથે દર્શાવાયા

છે. તેમાં પક્ષીઓને ક્યારેક સમૂહમાં ઉડતા ત્રિકોણ રચતા અથવા તો વસંતમાં ક્રીડા કરતા દર્શાવાયા છે (જે મન્સુરના દૃષ્ટાંતોમાં જોવા મળ્યા છે.)

કાળજીપૂર્વકના અભ્યાસો દ્વારા આ પુષ્પોની નરગિસ, ડિયાનથસ, આઈરિસ, તુલીપ, સતરંગી, દહલિયા, ગુલાબ, ચિસાન્થિમમ, કોકસ, મોર્નિંગ-ગ્લોરી અને પ્રેમુલા કુદરતી પુષ્પના છોડની ડાળીઓનું એક વિશેષ આકર્ષણ જહાંગીરના કાળના ચિત્રોની બોર્ડરમાં પણ જોવા મળ્યું છે જે તેમની કાશ્મીરની 1620ની સાલની મુલાકાતને આભારી છે. મુઘલ ચિત્રકાળો કાશ્મીર ખીણથી સારી રીતે વાકેફ હતા, જેમાં મન્સુરના પુષ્પ ચિત્રોનો પણ સમાવેશ થાય છે.

અકબરના સમયમાં પુષ્પ અને વેલાનો સુશોભન તરીકે ચિત્રોની કિનારમાં ઉપયોગ થતો હતો. જીવંત રંગો અને રંગબેરંગી કિનારો સાથે દર્શાવાયેલા “એકલ પુષ્પના છોડના ચિત્ર”માં પણ મુઘલ કાળની કળાને ભારત અને પર્શિયાના અતુલ્ય ચિત્રકામનું નિરૂપણ જોવા મળતું હતું. કિનારો સાથેના પુષ્પના છોડના ચિત્રોમાં પાનની પેટર્ન પણ વસંતનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી હતી. આ ચિત્રોમાં પર્ણની ઉંડાઈભરી વિગતો રજૂ કરાતી અને તેની અંદર સ્થાનિક પ્રકૃતિને નિદર્શિત કરાતી. જો કે, અમુક દૃષ્ટાંતોમાં પુષ્પના છોડ ઘટાદાર દેખાતા.³

સંદર્ભ સૂચિ

1. Ashok Kumar Das (ed.), Wonder of Nature, “Marg” vol. 64 No.2, December 2012, p-138,139,140.
2. Ibid, p- 145, 148.
3. Som Prakash Verma (ed.), Flora and Fauna in Mughal Art. “Marg” Vol. 50 No.3, March 1999, p- 112,113,114,118.
4. ડૉ થોમસ બે. પરમાર , ભારતનું નાગરિક સ્થાપત્ય , ગુજરાત યુનિવર્સિટી ,વર્ષ -1984
5. <http://www.herenow4u.net/index.php?id=130555>

Dr. Drashti Jaykrushna

Visiting faculty

Department of Indian culture

Gujarat University, Ahmedabad, Gujarat, India